

ABDUMAJID MADRAIMOV,
tarix fanlari doktori, professor

ALISHER NAVOIYNING “MAJOLIS UN-NAFOIS” TAZKIRASIDAGI AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR TO‘G‘RISIDAGI MA‘LUMOTLAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asaridagi Amir Temur va temuriylarga oid ma‘lumotlar tarixiy jihatdan tahlil qilingan. Ayrim “Xamsa”, xususan, “Hayrat-ul-abror”, “Farhod va Shirin” va “Saddi Iskandariy” dostonidagi ma‘lumotlar zarurat yuzasidan foydalanildi. Bu qimmatli ma‘lumotlar temuriylar tarixi va san‘ati rivojini o‘rganishda ham muhim o‘rin tutadi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Sulton Husayn Mirzo, tazkira, podshoh, she‘r, shoir, tarix.

Abstract: In this article, the information about Amir Temur and Timurids in Alisher Navoi’s work “Majolis un-nafois” is analyzed historically. Information from some “Khamsa”, especially “Hayrat ul-Abror”, “Farhad and Shirin” and “Saddi Iskandari” epics, was used out of necessity. This valuable information also plays an important role in the study of the development of the history and art of the Timurids.

Keywords: Amir Temur, Mirza Ulughbek, Sultan Husayn Mirza, tazkira, king, poem, poet, history.

Alisher Navoiyning “Majolis-un-nafois” (Nafis majlislar) tazkirasi sakkiz majlisdan iborat bo‘lib, ularda jami 459 ta ijodkorlar to‘g‘risida ma‘lumotlar keltirilgan. Shoir o‘z asarini 1490-1491 yillarda yaratib, keyinchalik 1497-1498 yillari qayta ishlagan [1.310-312].

Ushbu maqolani yozishdan maqsad, tazkirada nomlari keltirilgan Amir Temur va Temuriy-zodalarning xalqimiz madaniyati tarixida tutgan o‘rnini tadqiq etishdan iborat. Shuni ta’kidlash zarurki, Alisher Navoiyning so‘zlariga qaraganda uning “Vaqfiya” asarida yozishicha, “ota va abukim ul hazrat (Sulton Husayn Mirzo)ning obo va ajdodi xizmatlarida” bo‘lgan edi [2.638]. Shuning uchun shoirning tazkirasining 7 va 8 majlislarida mavjud Amir Temur va boshqa temuriy-zodalar, xususan Sulton Husayn Mirzo va o‘g‘illari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar o‘zining ishonchliligi va haqqoniyligi bilan ajralib turadi, deyish mumkin.

Tazkiraning yettinchi majlisi “Salotin izom va avlodi vojib ul ehtiromlari zikridakim, ba’zi yaxshi mahallarda xo‘b bayt o‘qubturlarkim, filhaqiqat o‘zlari aytqondek xo‘bdur va ba’zi nazm latofatida mashg‘ul bo‘lubturlarkim, ul dag‘i matlub v marg‘ubdur” deb nomlanib, Amir Temur va Temuriylardan podshoh bo‘lgan 20ta shaxslar va ular avlodining she’riyatga munosabati bayon qilingan [3.411].

Alisher Navoiy birinchi bo‘lib, Amir Temurning nomini “Muluk shajaralarining bo‘stoni va salotin gavharlarining ummoni, xoqoni jahongiri sohibqiron, ya’ni Temur Ko‘ragon – agarchi nazm aytmoqqa iltifot qilmaydurlar, ammo nazm va nasrni xo‘b mahal va mavqe’da o‘qubtur-

larkim, aningdek bir bayt o'qug'oni ming yaxshi bayt aytmoqcha bor" – deb eslatadi. Shoir yoza-
di: "Tabarruk haysiyatidinkim, ul-Hazratning muborak ismi bu muxtasar (tazkira) da bo'lg'ay va
ul latofatdin biri bila ihtisor qililur"[3.411].

So'ngra o'sha davrda mashhur bo'lgan bir hikoyatni keltiradi: "Mundoq naql qiladurlarkim,
chun Tabrizda Mironshoh Mirzo chog'irg'a ko'p ishtig'ol ko'rguzdi. Dimog'i va mijozi e'tidol
tariqidin inhirof topib, andin nomuloyim amr ko'p surat tuta boshladi. Qamakyandda ul hazrat
arzig'a bu nav' yetkurdilarkim, uch nadimi borkim, mufrit chog'ir ichmakka bois alardurlar. Hukm
bo'ldikim, tavochi miod bila chopib borib uchchallasini boshini keltursin. Alardin biri Xoja Abdul-
qodir erdi va yana biri Mavlono Muhammad Kohiy yerdi va yana biri ustod Qutb Noyi erdi. Tav-
ochi borib ikkinchisini yasoqqa yetkurdy. Ammo Xoja Abdulqodir qochib qalandar bo'lib, o'zin
devonaliqqa solib mulkdin-mulkka mutavori yururerdi, to ulkim, ul hazrat yana Iroq yurishildi.
Ul mamolikda Xojaning ul holi ba'zig'a ma'lum bo'lab, yuqori arz qildilar. Hukm bo'ldikim, tutbi
keltursinlar. Ul hazrat taxtda erdilarkim, Xojai faqirni devonaliqqa qo'ymay, sudrab taxt ilayig'a
kelturdilar. Andin burunkim, siyosat hukm bo'lg'ay, chun Xojaning kamolotidin biri Qur'on hifzi
va qiroat erdi, filhol biyik un bila Qur'on o'qimoq bunyod qildikim, ul Hazratning g'azabi lutfg'a
mubaddal bo'lub fazl va kamol ahli sori boqib, bu misrani ba vaqt o'qidikim:

Abdol zi biym chang bar mus'haf zad.

(Tarjimasi: Darvesh qo'rqqanidan Mus'haf (Qur'on)ga chang soldi).

Andin co'ngra Xojag'a iltifot va tarbiyat qilib, o'z oliy majlisida nadim va mulozim qildi.
Idrok va fahm ahli bilurkim, yillar balki qarlarda mundoq latif so'z voqe' bo'lmas"[3.411].

Hikoyatni Alisher Navoiy shunday xulosalaydi: "To olam ahli bilg'aylarkim, Sulton so-
hibqirong'akim, majolisda paydarpay xub abyot va yaxshi so'zlar darmahal voqe' bo'lur dag'i
mavrusiydurkim, nisbatin ul jaddi buzurgvorg'a tuzaturkim, ul birining makoni ravzai jinon va bu
biri jahon mulkida jovidon bo'lsun[3.411]!"

Ushbu keltirilgan lavha Alisher Navoiy yashagan davrda o'z davri mohir musavviri Qosim Ali
Chehrakushoy va keyinroq ismi noma'lum Boburiylar rassomi tomonidan tasviriylar san'at asarini
yaratishga asos bo'lgan[4.375].

Amir Temur nomi va uning hayoti bilan bog'liq yana bir voqea "Xamsa"ning birinchi dostoni
"Hayrat-ul-abror" hamda uning nomi keyincha "Farhod va Shirin" dostonida Mirzo Ulug'bek
faoliyatini eslatish munosabati bilan zikr qilingan edi[5.330].

"Hayrat-ul-abror" dostonining sakkizinchi maqolati "Vafo bobi"ning ilova hikoyasi "Ikki va-
foliq yor bir-birisi vafosig'a boshlaridin kechgani va alar barakatidin yuz ming bosh qilichdin va
qilich qindin qutulgani, balki qinga tushgani" sarlavhasi ostida Amir Temurning Hindistonga yu-
rishi vaqtida sodir bo'lgan voqea shunday bayon qiligan:

*"Andoq eshittimkim shahi komron,
To'rt ulus xoni Temur Ko'ragon.
Fathi aqolimg'a qilg'onda azm,
Hind savodida qattiq bo'ldi razm.
Fath ila nusrat chu anga berdi dast,
Charx aduv qalbig'a soldishikast.
Chunki aduv kufr eli erdi tamom,
Bek dedikim qilsun ulus qatliom...
Ushbu mahalda ikki bechora yor;
Bo'ldi qitol ahlig'a nogah duchor.
Tushti sipohi birisin chopqali,*

*Shoh yosoqidin amon topqali.
Qatl ishiga chun yonidin chekti tig',
Boshin aning chopmoq uchun bedarig'.
Ko'rdi chu tig' ostida qo'ldoshini,
Yori shafi' o'ldi ochib boshini.
Kim sanga maqsud agar bosh erur,
Qo'y ani, bu bosh anga podosh erur.
Chun anga yuzlandi qo'yub yorini,
Yori ham etti bu so'z izhorini.
Qaysig'a aylay desa ul zulm fosh,
Yori qo'yar erdi ayog'ig'a bosh.
Tund bo'lub qotili po'lod chang,
Dedi: Ikkingizni chopay bedarang.
Qay birining qatlig'a qilg'ay shitob,
Yona biri aylar edi, iztirob.
Kim meni qatl ayla burun tez bo'l,
Toki men o'lguncha tirik bo'lsin ul.
Bazl qilurlar edi bir-birga bosh,
Boshlarig'a itg' uchun erdi talosh.
Maks edi bu nav'aroda bir zamon,
Kim el aro tushti nido al-amon.
Bir-birig'a kechti alar jonidin,
Shoh dog'i kechti ulus qonidin".
Shoirning xulosasiga ko'ra:
"Fosh etib ul sidqu madavvat xavos,
Ham elu, ham o'zlari bo'ldi xalos"[5. 83-84].*

Ushbu tarixiy voqea ikki rasmda, biri Hirotda va ikkinchisi Hindistonda boburiylar saroyida tasvirlangan[4. 148-150]. Lekin yuqoridagi holatlar G'iyosiddin Ali va Nizomiddin Shomiy asarlarida e'tiborga olinmagan ko'rinadi.

Amir Temur o'z davrida madaniyatga, memorchilik, tarix ilmi, kitobat va rasm san'atiga katta e'tibor bergani ma'lum. Uning saroyida memor va naqqosh Muhammad Yusuf, olim, xattot va musvvir xoja Abduqodir Go'yanda, sangtarosh Oltun, chapdast xatoto Umar O'qta, rassomlar Abdulhay naqqosh, Pirmuhammad Bog'ishamoliy kabilar ijod etgan[6. b.23,25-31].

Amir Temur vafot etganda esa, Salohiddin Toshkandiyning "Temurnoma" asarida xabar berilishacha, o'z davri yirik shoiri Xoja Ismatulloh Buxoriy marsiya yozgan ekan. Unda shunday satrlar bor:

*Bo'z chodiring falakkim, Sulton o'ldi g'oyib,
Tun ichra erdi chun moh bobon o'ldi g'oyib.*

*Yoruq jahon quyoshi, islom elining boshi,
Din erdi ko'p taloshi, dayyon o'ldi g'oyib.*

*Olamni qildi darbor, Sohibqiron Sikandar,
Soni demish eronlar, yuron o'ldi g'oyib.*

Din erdi justijo‘yi, shar‘iy edi guftigo‘yi,
Millatni obro‘si, burxon o‘ldi g‘oyib.

No‘shirvondek odil, ham olim erdi, fozil,
Har ishda aqli komil, farzon o‘ldi g‘oyib.

Davlatda kim Sulaymon, fitratda chun Falotun,
Hikmatda erdi go‘yo Luqmon o‘ldi g‘oyib.

Ehsonda misli Hotam, shavkatda erdi chun Jam,
Zo‘rlikda ham chu Rustam, pahlavon o‘ldi g‘oyib.

G‘ayratda misli arslon, dasht ichra yoki qoplon,
Bahra nahang u sa‘bon, shujobon o‘ldi g‘oyib.

Farzandi ahli no‘yon, To‘rag‘ay bahodur o‘g‘li,
Sayyid Amir Temurxon Ko‘ragon o‘ldi g‘oyib”[7.184].

Ushbu marsiyada shoir Amir Temurni “Sulton”, “Mohi tobon”, “Yorug‘ jahon quyoshi”, “islom elining boshi”, “Din erdi ko‘p taloshi”, “Olamni qildi darbo”, “Sohibqiron”, “Iskandar soniy” – “Ikkinchi Iskandar”, “millatni obro‘si”, “No‘shirvondek odil, ham olim erdi, fozil”, “Har ishda qali komil”, “Davlatda kim Sulaymon”, “Fitratda chun Falotun”, “Hikmatda erdi go‘yo Luqmon”, “Ehsonda misli Hotam”, “shavkatda erdi chun Jam”, “zo‘rlikda ham chu Rustam, pahlavon”, “g‘ayratda misli arslon”, “Dasht ichra yoki qoplon”, “Bahra nahangu sa‘bon, shujobon” kabi sifatlar bilan ta‘riflab, “Farzandi ahli no‘yong, To‘ragay bahodur o‘g‘li Sayyid Amir Temurxon Ko‘ragon o‘ldi g‘oyib” – deb xulosalaydi[8.2-3].

Ushbu marsiyani yirik adabiyotshunos olim Abduqodir Hayitmetov o‘z tadqiqotida eslatib o‘tgan[7.184].

Tazkirada ikkinchi bo‘lib, Shohrux Mirzo nomi quyidagicha zikr qilinadi: “Xoqoni sa‘id Shohrux Mirzokim, avlodi va amjad orasida sohibqiron otasining qoyim maqom bo‘ldi. Ham nazmg‘a mashg‘ulluq qilmas erdi, ammo xub bayt va yaxshi so‘zlar ko‘p ul hazratdin ham voqe‘ bo‘lur erdi. Muni ham bir naql bila ixtisor qilulur. Bu faqiri haqir Bobur Sulton muborak tilidin mundoq eshittimkim, bir majlisda akobir sari boqib Shohrux Mirzodin naql qildilarkim, ustod Quvomiddin me‘morg‘a bir imorat jihatidin e‘tiroz qilib, bir yil mulozimatin mahrum ekondur. Yil boshida taqvim istixroj qilib bu vasila bila shoyad Mirzoning muborak diydorin ko‘ra olg‘aymen deb eshikka kelib, sudurni vosita qilib, oni sudur ko‘rguzub taqvimin arz qilibturlar. Mirzo tabasum qilib bu baytni o‘qubdurlarkim:

*Tu kori zaminro naku soxti -
Ki, ba osmon niz pardoxti.*

(Tarjimasi: Sen yerni ishini yaxshi bajarib endi osmon ishiga kirishding).
Aningdek otadin mundoq o‘g‘il hech ajab ermas”[3.412].

Amir Temurga bag‘ishlab marsiya yozgan shoir Xoja Ismatulloh Buxoriy “Dar bori Shohrux Mirzo Ko‘ragoniy” nomli 44 baytdan iborat qasida yozgani ma‘lum [8.2-3].

Tazkirada nomi uchinchi bo‘lib, Amir Temurning nabirasi Abu Bakr Mirzo (ibn Mironshoh bo‘lsa kerak) zikr qilingan: “Abubakr Mirzo – nabira bo‘lur [9.166]. Bahodirlig‘i va qilichi zarbi

Chig'atoy ulusida mashhurdir. Chun ta'bida nazm choshnisi bor yermish. Hamul bahodurlig' tavarida bu tuyuq andin mashhurdurkim:

*Er kerak o'rtansa, yonsa yolina,
Yora yeb yutsa otining yolina.
It o'lumi birla o'lsa yaxshiroq
Er otonib dushmanig'a yolina.
Agarchi ba'zi alfozi turkonaroqdur, ammo tajnisini yaxshi topibdur*" [3.412].

To'rtinchi nomi zikr etilgan shaxs bu "Sulton Iskandar Sheroziy (ibn Umarshayx Mirzo) ham nabiradur [10.82]. Saltanat tajammulini derlarkim, salotindin o'zi oncha qilmish bo'lg'ay. Yetti yo sakkiz yilliq saltanatida go'yoki uch ganj topibdur. Mavlono Haydar turkigo'y, aning maddohi ekandur. Bu aning masnaviysidindurkim:

*Himmat elidur yadi bayzo degon,
Er nafasidur dami Iso degan.*

Va Sulton Iskandarni derlarkim, tab'i nazm erdi. Va bu tuyuqni andin naql qilurlarkim:

*To'lin oyga nisbat yettim yorimi,
Ul xijolatdin kam o'ldi yorimi.
Tori muyingning zakotin men beray,
Yo Misrni, yo Halabni yo Rumi.
Burung'i tuyuqdin bu turkonaroqdur*" [3.412].

Ushbu majlisda nomi va ijodi yoritilgan beshinchi shaxs Xalil Sulton ibn Mironshoh (1384, hukmronligi 1405-1409, 1411) bo'lib, uning to'g'risida Alisher Navoiy quyidagilarni yozgan: "Hazrat sulton sohibqironning voqeasi (vafoti) din so'ngra Samarqand taxtida saltanat qildi. Zurafo va shuaro majlisida bo'lurlar erdi. Mashhurdurkim, o'zi she'r aytur erdi. Andoqkim, devoni ta'rifida Xoja Ismatulloh qasida aytibdur, ammo tilab topilmadi, ushbu matladin o'zgakim:

*Ey turki pari paykarimiz, tarki jaf o'qil,
Komi dilimiz, la'li ravonbaxsh ravo qil*" [3.413].

Zamonaviy tadqiqotchilarni aniqlashicha, Xoja Ismatulloh Buxoriy shahzoda Xalil Sultonning she'riyatdagi ustoz bo'lib, unga o'ttiz beshta qasida bag'ishlagan ekan [8.2-3].

Alisher Navoiy nomini zikr qilgan oltinchi Temuriyzoda Ulubek Mirzo ibn Shohrux Mirzo (1394-1449) dir. Uning to'g'risida: "donishmand podshoh erdi. Kamoloti bag'oyat ko'p erdi. Yetti qiroat bila Qur'oni majid yodida erdi. Hay'at va riyozini xo'b bilur erdi. Andoqkim, zij bitidi va rasad bog'ladi va holo aning ziji aroda shoe'dur. Bovujudi bu kamolot gohi nazmg'a mayl qilur. Bu matla' aningdurkim:

*Harchand mulki husn ba zeri nigini tust,
Sho'xi makunki, chashmi badon dar kamini tust*" [3.413]

(Tarjimasi: Go'zallik mulki qanchalik qo'l ostingda bo'lsa-da, sho'xlik qilmagilki, yomonlarning ko'zi seni kuzatmoqdalar.).

Xoja Ismatulloh Buxoriy Ulug‘bek Mirzoga 13ta qasida bag‘ishlagan ekan. Ulardan birini Zahiriddin Muhammad Bobur “Xoja Ismat Buxoriy Ulug‘bek Mirzo otig‘a ... bir purkor qasida tugatibtur,” deb, uning matla‘ini keltirgan:

*“Zihi du chashmat ba xuni mardum kushoda tiru kashida xanjar,
Ruxi chu mohat sabohi davlat, xati siyohat shabi muanbar.
Shibhi Sulaymon chashmi Ulug‘bek, imomi barhaq, valiyl mutlaq,
Ba tan tahamtan ba yad muayyad, ba dil mujohid, ba gir gazanfar.
Sipehr bog‘in nujumi vardi chu qildi ul nav‘kim Xovarnaq,
Nuridin ul sham‘ ichra soldi nur ming safou ravnaq” [11.52].*

Alisher Navoiy Ulug‘bek Mirzoni “Farhod va Shirin” dostonidagi shahzoda Shohg‘arib Mirzo madhiyasida nasihat qilib yozgan edi:

*“Temurxon naslidan Sulton Ulug‘bek,
Ki olam ko‘rmadi sulton aningdek.
Aning abnoyi jinsi bo‘ldi barbod,
Ki davr ahli biridin aylamas yod.
Valek ul, ilm sori chun dast,
Ko‘zi olinda bo‘ldi, osmon past.
Rasadkim bog‘lamish zebi jahondur,
Jahon ichra yana bir osmondur.
Bilib bu nav‘ilmi osmoniy,
Ki andin yozdi “Ziji Ko‘ragoniy” [5.330-331].*

Tazkirada nomi oltinchi bo‘lib eslatilgan Temuriyzoda Boysung‘ur Mirzo ibn Shohrux bo‘lib, uni shunday zikri keltirilgan: “xushta‘b va sahiy va ayyosh va hunarparvar podshoh erdi. Xattot va naqqosh va sozanda va go‘yandadin muncha benazir kishikim, aning tarbiyatidin arog‘a kirdi, ma‘lum emaskim, hech podshoh zamonida bo‘lmish bo‘lg‘ay. Ulcha imkoni bor, olamni xushluq bila o‘tkardi. Derlarkim, bu matla‘ aningdurkim:

*Nadidam on du rux, aknun du moh ast,
Vale mehrash base bar joni mo hast.*
(Tarjimasi: U ikki go‘zal ko‘rmaganimga ikki oy bo‘ldi, biroq mehri jonimdadur.)

Taxallusi budurkim:

*G‘ulomi ro‘i u shud Boysung‘ur,
G‘ulomi xubro‘yon podshoh ast”*
(Tarjimasi: Boysung‘ur uning yuziga qul bo‘ldi. Go‘zal yuzlilarning quli -podshohdir) [3.413].

Yuqorida Alisher Navoiy ta‘kidlagandek, Boysung‘ur Mirzogacha u kabi homiy bo‘lmagan, Hirotda katta kutubxonaga asos solgan, unda qirqta xattot va yetmish beshta rassom ijod qilgan, u Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” asari matnini mukammal qilishga intilgan, Amir Xusrav Dehlaviy merosini yig‘ishga harakat qilgan, kutubxonada “Kalila va Dimna” va boshqa asarlar qo‘lyozmalariga rasmlar chizdirgan, birinchi muraqqa‘ni tuzgan shaxs sifatida nomi madaniyat, kitobat va rasm san‘ati tarixida qoldi [12].

Alisher Navoiy yettinchi nomini keltirgan podshoh Abulqosim Bobur Mirzo (1422-1457) ibn Boysung'urdir: "Darveshvash va foniy sifat va karim ul-axloq kishi erdi. Himmati ollida oltunning dag'i kumushning tosh va tufroqcha hisobi yo'q erdi. Tasavvuf risolalaridin "Lama'ot" [arabcha: shu'lalar (birligi lam'a –yolqin, shu'la, ravshanlik] bila "Gulshani roz" Mahmud Shabistariyning nazmda yozilgan tasavvufga oid asari]ga ko'p mash'uf erdi. Tab'i dag'i nazmg'a muloyim erdi. Bu ruboiy aningdurkim:

*Chun bodavu jomro baham payvasti,
Medon ba yaqinki, rindi bolo dasti,
Jomast shariatu, haqiqat boda
Chun jom shikasti, ba yaqin badmasti.*

(Tarjimasi: May bilan qadahni birlashtirganing uchun, aniq bilgilki, qo'li baland rindsan. Qadah – shariatdir, may – haqiqatdir. Qadahni sindirganingdan ayonki, badmastdirsan.).

Agarchi turkcha nazmlar ham aytur erdikim, barchaga qabul erdi. Ammo u bayt ham aningdurkim:

*Necha yuzung ko'rub hayron o'layin,
Ilohi, men sanga qurbon o'layin [3.413-414].*

Abdullatif Mirzo (1428-1450) ibn Ulug'bek Mirzo to'qqizinchi bo'lib zikr qilingan: "Savdoyi mizoj va vasvasiy tab' va devonasor kishi erdi. Mundin o'zga dag'i g'arib badfe'lliqlari bor erdikim, zikrdin behijobliq lozim kelur. O'tar dunyo maslahati uchun donishmand va podshoh otasini o'ldurdi. Har oyinakim, saltanat Shiruyaga vafo qilmag'oncha anga qildi. Ammo tab'i nazmi bor erdi va she'rni obodon aytur erdi. Bu matla' aningdurkim:

*Bar dilu jon sad balo az yak nazar ovard chashm,
Chun biguyam shukri in, yo Rab, nabinad dard chashm".*

(Tarjimasi: Ko'z bir qarash bilan dil va jonga yuz balo kelturdi. Buning shukrini nechuk qilay? Yo Rab, ul ko'z dard ko'rmagay!) [3.414].

Tazkirada 10 va 11 bo'lib, Ozarbayjonlik podshohzodalar Jahonshoh va Yoqub Mirzo zikri keltirilgan [3.414].

Temuriyzodalardan Saydi Ahmad Mirzo ibn Umarshayx Mirzo nomi 12 bo'lib zikr qilingan: "Salim tab' va pok zehn kishi erdi. Xili mashhur nazmlari bor. Ham g'azal, ham masnaviy, ham turkiy, ham forsiy g'azal tavrda devoni bor. Va masnaviy tavrda "Latofatnoma" aningdur. Bu turkcha matlai yaxshi voqe' bo'lubturkim:

*Sayd etti qaroqing meni mipg'i sahariydek,
Qil odamiyliq, qilma nihon yuzni paridek.
Bu forsiy matla' ham aningdurkim:
Maham gar pesh az in pinhon bimonand,
Ajab, gar bedilonro jon bimonand".*

(Tarjimasi: agar oy (yuzligim) bundan keyin (ham) pinhon qoladigan bo'lsa, bedillarning omon qolishi ajablanarlidir) [3.414].

Yana bir 13 temuriyzoda “Sulton Ahmad Mirzo – darveshvas, yaxshi axloqlik, odamiysheva kishidir. Ota jonibidin xushta’blik mavrusiydur. Yillar Xuroson taxtida hukumat qildikim, hech kishi andin shikoyat qilmadi va ta’n etmadi. Va Sultoni sohibqirong’a ota masobasidur va ikki devon ixtiyori va mulki mol mushoru ilayi va sipohi va cherik mutamaddin alayhi uldur va gohi nazm ham aytur. Bu bayt aningdurkim:

*Sen kibi sho ‘xi sitamgar dunyoda paydo qani,
Sehr bobida ko ‘zungdek kofiri yag ‘mo qani” [3.414-415].*

14 temuriyzoda Boyqaro Mirzo (1430-1502) zikri: “Bovujud ulkim, Sulton Sohibqironning tuqqon og’asi erdi. Yillar Balx (qubbat ul-islom)da saltanat qildi. Va lekin shikasta nafsliq va kichik ko’ngilluk, tavoze va ta’zimlik kishi erdi va xaqshunoslig’i a’lo martabada erdi. Bu matla’ aningdurkim:

*Zihi tajallii husni tu dar jahon paydo,
Va z-in tajallii u gashta joni mo paydo”.
(Tarjimasi: Na go ‘zalki, husnning jilosi jahonga yoyildi,
Uning bu jilvasi tufayli bizning jonimiz shaydo bo’ldi) [3.415].*

15 shahzoda Kichik Mirzo nomi bilan zikr qilingan, asli ismi Sulton Muhammad (Sulton Husayn Mirzo jiyani) bo’lib, u shunday zikr qilingan: “Xub tab’liq, tez idrokliq, sho’x zehnlik, qaviy hofizaliq yigit erdi. Oz fursatta yaxshi tolibi ilm bo’ldi va ko’proq ulum va funundin o’z mutaolasi bilan vuquf hosil qildi. She’r va muammoni xub anglar erdi, balki ko’ngli tilasa ayta olur erdi. Bovujudi bu fazoyil darveshliqlarga moyil bo’lub, Makka ziyorati sharafig’a musharraf bo’ldi. Ammo bag’oyat mustag’ni kishi erdi. Bo’la olurkim, faqr istig’nosi erkan bo’lg’ay. Bu ruboiy aningdurkim:

*Umre basaloh mesutudam xudro,
Dar shevai zuhd menamudam xudro.
Chun ishq omad kadom zuhdu chi saloh,
Alminnatulloh, ozmudam xudro”*

(Tarjimasi: O’zimni umr bo’yi yaxshilik bilan maqtardim, o’zimni taqvodorlik yo’liga so-lardim; Ishq kelgach, na taqvodorlik qoldi va na yaxshilik. Xudoga shukrki, o’zimni sinadim).

Ba’zi derlarkim, bu ruboiy Hazrat Maxdumiy Nuran (Abdurahmon Jomiy) bila tavorud bo’lub-tur. Andoq dag’i bo’lsa ulug’ davlat turur” [3.415].

Alisher Navoiy 16 navbatda shahzoda Sulton Badiuzzamon Mirzo zikrini keltirgan: “Ham husni surat va husni siyrat bila orasta va jamoli zohiriy va kamoli botiniy bila pirosta yigitdur. Razm atovridin otar-tutarda diltisand va bazm asbobidin ichmak va bag’ishlamoqda bemonand. Tab’i ham nazm uslubida muloyimdur. Bu matla’ aningdurkim:

*Mahi man, be guli ro ‘yat dilam xun gashta chun lola,
Jigar ham az g’ami hajrat shuda pargola-pargola*

(Tarjimasi: Ey oy “yuzli go’zalim”, gul yuzingsiz yuragim loladek qon bog’ladi. Jigar ham hajring g’amidin pora-pora bo’ldi).

*Bu turkiy matla' dag'i tarkibda xub va holatda marg'ub voqe' bo'lubturkim:
Ey sabo, gar so'rsa holim shammai ul-sarvinoz,
Yevrulub boshig'a men sargashtadin yetkur niyoz" [3.415].*

Sulton Badiuzzamon Mirzo otasi Sulton Husaynning katta farzandi bo'lgani uchun valiahd sifatida Alisher Navoiy unga katta umid bog'lagan edi. "Hayrat ul-abror" dostonining yigirmanchi maqolatida "Ul maqsud adosidakim, agarchi bu latoyif majmuasi safinae durur, zaroyif safinasi tuhafidin mashhur va va bu zaroyif safinasi junge durur favoidi laolisi anda gunogun. Va lekin chun tab' daryosdin avval sohilg'a kelgan nafoyis durur va zihi shabistonidin avval jilvai zuhur qilg'on aroyis, bu jihatdin Sulton Badiuzzamon bahodir doma hayotuhu ayoqig'akim, saltanat bog'chasining avvalg'i vardi va xilofat chamanining burun qad chekkan sarvi noz parvardi durur, nisor qilildi va aqd izdivojig'a tortildikim, bu nasoyih ko'nglida qolg'ay va bu javohirni qulog'ig'a olg'ay" degan umid bilan shahzodaga madh va nasihat yozgan edi [5;135-139]. Ularga ilova sifatida Muhammad Porsoning Makkada ziyoratchilarga duo qilishni o'z o'g'li Xoja Abu Nasrga topshirganini misol, ibrat sifatida keltirgan [5. 644-645].

17 shahzoda sifatida Shoh G'arib Mirzo nomi zikr qilingan: "Sho'x tab'lig' va mutasarrif zehnlilik va nozuk taxayyulluq va daqiq taaqulluq yigitdur. Nazm va nasrda ma'dum va mutaxayyila va hofizada adili noma'lum. Ov va qush xotirig'a marg'ub va qurro va o'qush ko'ngliga mahbub. Bu matla' aningdurkim:

*Qaysi bir gulchehra ul gulbargi xandonimcha bor,
Qaysi bir shamshod qad sarvi xiromonimcha bor?
Bu matla' ham yaxshi voqe' bo'lubturkim:
Tarki mehr aylab agarchi bo'ldi jonon o'zgacha,
To tirikman qilmag'umdur ahdi paymon o'zgacha.
Bu matla' ham xos xayol va g'arib ado topibdurkim:
Porso yoring'a may ichmak shior o'lmish yana,
Baski tortarman sabu, yegnimfigor o'lmish yana.
Bu forsiy matla'i ham bag'oyat oshiqona tushubturkim:
Bozam baloi jon g'ami on mohpora shud,
Ey voy, on marizki dardash du bora shud.
Bu matla'i ham bag'oyat oshiqona va muxlisona voqe' bo'lubturkim:
Do'ston, har gah guzar so'yi mazori man kuned,
Jon takbiram duoi joni yori man kuned.*

(Tarjimasi: Do'stlar, goho mozorim tomon kelib turing, Menga fотиha o'qish o'rniga yorimni duoi jonini qiling).

Devon ham jam qilibdur. Yaxshi matla'lari bu muxtasarg'a sig'mas, magar yana bir kitob bitilgay [3;416].

Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostoni oxirida Shoh G'arib Mirzog'a alohida bob bag'ishlab, unga nasixatlar qilgan edi [5. 330-331].

Navbatdagi 18 Temuriy shahzoda Faridun Husayn Mirzo ibn Sulton Husayn Mirzo zikri o'rin olgan: "Faridun nasabliq va Husayn nasabliq. Zoti ta'zim va viqorlig' va xulqi adab va hurmat shiorliq, yoy kuchida yagona va o'q otarda zamona ahlig'a nishona. Toat va taqqiyaga moyil. Zikr va tilovatqa mashg'ul yigitdur. Xub tab'i va muloyim zehni bor. Bu matla' aningdurkim:

*Garchi dar ko‘i tu pomoli jafo gardidam,
Ba xudo gar sari mo‘e zi vafo gardidam.*

(Tarjimasi: Garchi sening ko‘yingda meni jafo yezib yuborgan esa-da, azbaroyi xudo, vafo yo‘lidan qilcha chetga chiqqanim yo‘q).

Bu turkcha matla’ ham aningdurkim:

*Ey sabo, yetkur manga sarvi ravonimdin xabar,
Rahm yetib bergil manga oromi jonimdin xabar” [3. 414-416]*

Tazkirada nomi zikr qilingan 19 shahzoda Muhammad Husayn Mirzo ibn Sulton Husayn Mirzodir: “Xaloyiq ani adolat va shijoat va saltanatoyinida ko‘p ta’rif qilurlar, ammo ulcha zohir bo‘ldi – bag‘oyat sarkashlik va begonavashlik go‘yo zotida bor. Har taqdir bila derlarkim, bu matla’ aningdurkim va yaxshi tushubdur:

*Oludai gardi zi pai saydki, gashti,
G‘arqi araqe bar dili garmki, guzashti.*

(Tarjimasi: Ov ketidan yurib, changga botding; haroratli dil ketiga tushib, terga g‘arq botding) [3;417].

Tadqiqotchilar uni Zahiriddin Muhammad Boburga qarshi fitnalarda, janglarda qatnashgani, lekin qo‘lga tushganda uni kechirib yuborishganini yozishadi. U Boburni g‘aybat qilib yurgan va Muhammad Shayboniyxon yoniga borganda uni qatl qilib yuborishgan ekan [3. 721].

Alisher Navoiy nomini zikr qilgan shahzodalarning 20 Boysung‘ur Mirzo (1477-1499) ibn Sulton Mahmud Mirzodir: “tab‘i diqqatliq va zehni javdatliq. Saltanat taxtida faqrpeshlik va makrumat bisotida fanoandeshlik yigitdur. Fazoyil va hunarlarga rog‘ib va fazl ahli taqviyatig‘a murtakib. Nazm oyini dag‘i anga maqbul va gohi ul fikrga tab’ mashg‘ul. Bu matla’ aningdurkim:

*Kosh dar ishq i buton devonae boshad kase,
Tarki olam karda dar vayranae boshad kase”.*

(Tarjimasi: Koshki edi, sanamlar ishqida biror kim devona bo‘lsa. Olamni tark yetib, vayrona bolsa biror kishi) [3. 417-721].

O‘z og‘a-inilari orasida eng iste’dodli bo‘lgan bu shahzoda o‘z tarbiyachisi amir Xusravshoh tomonidan qatl etilgan [15. 182-183].

Tazkirada nomi zikr qilingan shahzodalardan yana biri Sulton Mas‘ud Mirzo ibn Sulton Mahmud Mirzodir: “ravshan zehnlilik va mustahsan tab’liq va pokiza xisol va mahmud faol yigitdur. Vafo va diljo‘ylik aning shiori, saxo va darveshxo‘ylik aning atvori. Mulk ravnaq va intizomida axtari mas‘ud. Nazm zeb va ziynat itmomida abnoi maqsud. Bu turkcha matla’ aningdurkim:

*Yor borib jonga qo‘ydi bog‘i furqat, ey rafiq,
Ko‘ngluma kor yetmasunmi dardi g‘urbat, ey rafiq?” [3. 417].*

Tazkirananing yettinchi majlisi oxirida shahzoda Sulton ali Mirzo ibn Sulton Ahmad Mirzo nomi zikr qilingan: “holo Samarqand mulkida saltanat taxtida mutamakkundur. Derlarki, tab‘i nazmg‘a moyildur. Bu matla’ andin naql qilurlarkim:

*Vaslida mag'rur bo'ldung hajrida zor, ey ko'ngul,
Ne aning birla, ne onsiz, toqating bor, ey ko'ngul" [3. 417].*

Ushbu majlisni Alisher Navoiy shunday yakunlaydi: "Bu olijanob podshohlar va anjumsipoh falak dastgohlardan avvalg'i Jamshid va Faridun monand ota bila farzandga so'nggi avlod va ax-fod va amjodda falak Jamshid va Faridung'a ichirganek, ayog'in ichichrdi va vujud bazmgohidin surdi va adam faromushxonasig'a kiyurdikim, dunyoda Haq taolo alarni shohi taxtgir qilg'ondek oxiratda ham muqarrabi dargoh va arshi sarir qilg'ay. Va alarning mulki taxt va saltanatin va toju sipoh va hashamatini alar vorisi barhaq va mulkka horisi mutlaq, ya'ni Sulton Sohibqirong'a mu-sallam tutg'ay va ruhlarining sham'in ham o'z o'choqlari shu'lasini yoritgay va soyir shahzoda-lar dag'i bu davlatdin bahramand va shoh inoyatidin sarbaland bo'lg'aylar" [3.417-418].

Tazkiraning sakkizinchi majlisi butunlay Sulton Husayn Mirzo ijodiga bag'ishlanib, unga quyidagicha sarlavha qo'yilgan: "Sultoni sohibqironning latif tab'i natoijining zebolari, husn va jamoli zikrida va sharif zehni xasoiyisining ra'nolari ganj va daloli sharhidakim, har qaysi zamon safhasi bo'stonida ranglig' va ravonlig'din gul'uzoredur sarvqad va har birisi davron arsasi gulis-tonida ravonlig' va ranglikdin sarvi ozodedur, gulxad".

Asosiy matn shunday boshlanadi: "Saltanat bahrining durri yaktosi va xilofat sipehrining xur-shidi jahonorosi, saxovat havosining abri guharbori va shijoat beshasining huzarb sher shikori, adolat chamanining sarvi sarbalandi va muravvat ma'danining gavhari arjumandi, ko'shish razmg-ohining Rustami Dostoni va baxshish bazmgohining Xotami zamoni, fasohat ilmining nukta birla sehrsozi va balog'at jahonining diqqat bila mo'jiza pardozi – Sulton ul-salotin Ablug'ozi Sulton Husayn Bahodirxon –

*Kim, mulki davomi to qiyomat bo'lsun,
Zotig'a bu mulk uzra iqomat bo'lsun,
Adl ichra tariqi istiqomat bo'lsun,
Olam ahli uchun salomat bo'lsun" [3.418].*

Shoir davom etib yozadi: "Bu xusravi gardunjohnikim, nasabi bobida sursam yuz ming xon va xoqonni bu juzvi muxtasarda yig'ishttursa bo'lurmi? Va bu Doroyi anjumsipohnikim, hasabi sharhida qalam ursam yuz tuman xoqon va qoonning hamida axloqicha so'zni bu muhaqqar av-roqqa yig'ishttursa bo'lurmu? Nasabi bobida fasohatshior yaxshilar "Nasabnoma" [Sulton Husayn Mirzoning shajarasi, tarjimai holi haqidagi asar.] bitibdurlarkim, har safhasi moniy korgohin xijil yetar va hasabi sharhida balog'atdisor munshiylar tarixe tartib beribdurlarkim, har varaqi Chin nigoristonin munfail aylar. Har kishi ul "Nasabnoma"ga boqsa bilg'aykim, xoqon va roy anga bir turk va bir hindu bandadur. Va har kim, ul tarixni mutaola' qilsa, anglag'aykim, Jamshid va Iskandar aning ham bilganlaridin, ham qilganlaridin sharmandadur. Bas chun bu muxtasarda nima ul jins so'zlardan sug'ursa bo'lmas va alar sharhida nukta sursa bo'lmas. Va yuqorig'i so'z uslubi taqozoyi ul qilurkim, ul hazratning latoyif tab'idin bir necha matla' bila bu avroqqa zeb va ziynat qilg'ay va natoyiji zehnidin bir necha bayt bila bu ajzog'a qadru qiymat berilgay va har oshiqo-na matla' bila dard ahli jonig'a shu'lai fano yoqilg'ay va har dardmandona bayt bila ishq ahli ko'nglig'a barqi balo saqilg'ay. Bas yemdi, shuru'i maqsudqa va ruju'i matlubqa qilalikim, so'z itnobi ul sharif tab'ga mujibi kalol va fasonai tuli ul latif zehnga boisi malol bo'lmasun. Ul Haz-ratning xubash'ori va marg'ub abyoti bag'oyat ko'ptur va deovn ham murattab bo'lubtur. Devon ibtidosidin bunyo qilidi va har g'azaldin bir matla' yozildi:

"Alif" harfi: Ul Haq subxona hamdidakim..."

Shu tartibda she'rlarni ta'rif etgan. Oxirida Mavlono Lutfiyning Amir Xusrav she'ri haqidagi fikri, Sulton Husayn Mirzo e'tirozi, yosh shoir Kobuliy bilan bo'lgan voqea bayon qilingan [3.419-448].

Alisher Navoiy do'sti Sulton Husayn Mirzo hayotida yuz bergan bir voqeani, da'vogar kampirni podshohni qozi oldiga olib borib, o'z da'vosini tasdiqlatgani, podshoh adolatni tan olib, kerak bo'lsa jon, yoki evaziga zar olin, deb javob bergan voqeani zikr etgan. Bu voqea o'z davri musavviri ustod Kamoliddin Behzod tomonidan tasvirlangan bo'lsa kerak [5.143].

Alisher Navoiy o'z do'sti va podshoh Sulton Husayn Mirzo haqida "Qasidai Hiloliya"dan boshlab, barcha asarlarida uni hurmat bilan eslab, madh etadi, doimo o'z minnatdorchiligini bildiradi. Umuman, bu ikki Temuriylar davri buyuk shaxslari munosabati kerakli darajada hali yoritilmagan. Bu maxsus tadqiqot mavzusi bo'lishi shubhasizdir.

Yirik Temuriyzoda Abusa'id Mirzo Alisher Navoiyning "Xamsa" turkumidagi "Saddi Iskandariy" dostonining 28 qismidagi "Zobitai rusumi shohiydakim, korxonai ilohiydin namudordur, aningdekkim, ul borgohda xoh maloyik xayli, ...xoh soyiri nos jamoati alo qadri martibihim har biri o'z yerida murattabdur, bu korgohda ham hamul dastur bila bo'lsa yaxshiroq surat, balki zaruratdur" sarlavhasi ostida

*Kerak qilsa, ulkim tilar shohliq,
Sipah borcha holidin ogohliq.
Yaqin bilsa tuzganda piroyasin,
Rioyat chog'i har kishi poyasin...*

Bu joyda shoir shohlik talablaridan biri, hammani teng ko'rmak ekanligini bayon etadi, va bu qoidani buzgan Sulton Abu Said ko'ragon navvara marqaduhu hikoyatini keltiradi. U "Royi uqda kushoyi bila ko'p mamlakat oldi va tig'i umr farsoyi bila ko'p elga oshub soldi va lekin sipohi rozi emas erkandin ish vaqti borch qo'zg'oldi va o'zi a'do aro mahlakaga qoldi, balki xasm ul sara-frozning tig'i kin bila bo'ynin choldi" – deb bu podshohning achchiq taqdirini eslatadi. She'rdan uning qancha mamlakatlarni olgani, ammo sipohini rozi qilmagani boshiga og'ir qismatni solganini eslatadi [5.696-697].

Ushbu tadqiqotda asosan Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasidagi Amir Temur va Temuriyzodalar to'g'risidagi ma'lumotlarni tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilishga harakat qil-dik [15]. Zarurat yuzasidan "Xamsa" dostonlaridagi ma'lumotlarga e'tibor qaratildi. Aytish kerak-ki, shoirning she'riy asarlarida ham Temuriylar nomlari juda ko'p o'rinlarda zikr qilingan, lekin ularni o'rganish yana bir boshqa tadqiqot mavzusi bo'lishi mumkin.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash kerakki, Alisher Navoiy Amir Temur va boshqa Temuriylar nomini shunchaki eslatmasdan, ularning olijanobliligi, kechirimliligi, adolatpeshaligi hamda o'rni kelganda ikki Temuriyzoda Abdullatif va Sulton Abu Sa'id Mirzo taqdiri misolida salbiy munosabatini bildirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Қомусий лугат, биринчи жилд, – Тошкент: "Sharq", 2016.
2. Алишер Навоий. Вақфия / Тўла асарлар тўплами, 9 жилд, – Тошкент, 2012.
3. Алишер Навоий. Мажолис-ун-нафоис / Тўла асарлар тўплами, 9 жилд, Тошкент, 2012.

-
4. Мадраимов А. Алишер Навоий бадиий асарларининг 15-16 асрлардаги қўлёзмалари. – Тошкент: Fan, 2011.
6. Алишер Навоий. Хамса. – Тошкент: ЎзР ФА нашриёти, 1960.
7. Norqulov N. Temuriylar davri madaniyati tarixidan lavhalar. – Urganch: 1996. 23, – B.25-31.
8. Amir Temur jahon tarixida / Mas'ul muharrir R. Qosimov, – Toshkent: Sharq, 2006.
9. Bobokalonov S. R. Hoja Ismat va turkigo'y zamondoshlari she'riyatining janrlari, uslubi, badiiyati. F.f.nomz... diss. –Buxoro, 2012, Ilova 3.
10. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995.
12. Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Аруз рисоласи. – Тошкент, 2021. – Б. 52.
13. Roxburgh D. The Persian Album. 1400-1600. – Yale University, 2005.
14. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси / Таҳрир ҳайъати А. Қайюмов ва бошқалар. – Тошкент: Шарқ, 2014.
15. О. Жўрабоев. Навоий ва тарих. – Тошкент: Тамаддун, 2016.

